

JOSÉ G. VARGAS-HERNÁNDEZ_jvargas2006@gmail.com_University Center for Economic and Managerial Sciences,
University of Guadalajara
ERNESTO GUERRA GARCÍA_drguerragarcia@gmail.com_Universidad Autónoma Indígena de México
MARÍA EUGENIA MEZA HERNÁNDEZ_uaim_mmeza@yahoo.com_Universidad Autónoma Indígena de México_[67_83]

Avaliación sociocultural para proyectos de investimento en comunidades indígenas *wixarikas*

& *Resumo/Abstract: Análizanse aspectos da problemática que se presenta na avaliación social de proxectos de investimento para as comunidades indígenas wixarikas (huicholes). Os proxectos neste contexto fan particularmente complexa a avaliación, xa que na perspectiva socioeconómica coa que se avalía entra en xogo a incommensurabilidade dos asuntos de carácter social e intercultural que non se poden pasar por alto. Abórdanse as interrogantes que xurdiron na elaboración deste tipo de proxecto e preséntase un marco teórico para a proposta metodolóxica de avaliación sociointercultural. &*

& **Palabras clave:** avaliación social de proxectos de investimento, avaliación sociointercultural, comunidades indígenas, wixarikas.

INTRODUCCIÓN

Ao elaborar proxectos de investimento para a implementación de enerxías alternativas nas comunidades *wixarikas* (hicholes) en México no ano 2010, detectouse que había unha serie de aspectos a discutir na teoría da avaliación social de proxectos de investimento cando estes son aplicados nun contexto indíxena.

Estes proxectos buscan mellorar as condicións dos *wixarikas* e doutras comunidades indíxenas a través de impulsar a infraestrutura básica que ademais posibilite a xeración de proxectos con enfoques e principios propios acordes coas culturas e as lóxicas económicas das etnias que participan, así como da súa racionalidade social e ambiental, en especial a relación que gardan coa nai terra (Gómez González, Gómez Calderón e Gómez Calderón, 2008).

Nas comunidades *wixarikas*, o feito de valorar a posibilidade de levar o servizo eléctrico a través de enerxías alternativas presenta de antemán externalidades que poden considerarse negativas para a súa cultura, pois este servizo implicaría un maior uso de televisores, radios e demais medios de comunicación e abriría a posibilidade de ampliar un proceso aculturador que malia os beneficios, os efectos negativos poderían ser aínda máis indesexables.

Porén, a instalación de todos os servizos traería como consecuencia mellorar os seus medios de produción agrícola a través do uso de maquinaria e equipo que non poden ser usados sen a enerxía eléctrica. Pero o simple feito de querer axudar aos *wixarikas* como parte dunha política governamental puidese ter implicacións racistas ao colocar a cultura mestiza nacional por enriba da deles. Non é un asunto sinxelo, a mostra está en que malia o alto interese por esta cultura, nas últimas décadas non se puido contribuir a mellorar significativamente o benestar económico e material desta etnia (Wiegand e Fikes, 2004: 54).

As externalidades mencionadas nos parágrafos anteriores preséntanse en direccións atopadas e habería que valoralas tanto desde as perspectivas da comunidade indíxena como da sociedade non indíxena.

É evidente que a cultura non indíxena ten un peso maior e que as decisións terán un rumbo particular neste sentido, pero a través dunha serie de asuntos éticos nas políticas públicas poderíanse tomar en conta cualificacións do mundo indíxena para tratar de sopesar os seus intereses.

Por exemplo, a diferenza do mundo non indíxena, para os labregos huicholes o produtivo e o relixioso está tan intimamente ligado coa vida económica e social que aparentemente presentan unha falta de interese para a adopción e adaptación tecnolóxica (Torres Contreras, 2000: 162-163).

O huichol montañés emprega o tempo que non dedica ás técnicas de traballo substitutivas, na realización de rituais feitos en forma conxunta entre a súa familia e as demais familias que están no medio social – produtivo (Torres Contreras, 2000: 163).

Isto non significa que os *wixarikas* se atopen illados da sociedade mestiza, a persistencia da súa cultura e comunidade pode ser explicada a través de procesos de identificación de cara ao mundo, pero a especificidade da súa etnia débese, en parte, á creativa integración do que non é a súa cultura (Florentine Beimbord e Romandía Peñaflor, 2009: 13).

A complexa madeixa para q análise de proxectos nestes contextos inicia coa consideración de que na avaliación social, menciona Fontaine (1999), as externalidades permiten entender a factibilidade de impulsar un proxecto sen fins de lucro e nun contexto

sociointercultural, estas van en múltiples sentidos e terían que analizarse no intrasocial, o intracultural e o intercultural (Guerra, 2004).

Aquí faise referencia aos aspectos intrasociais cando o que se analiza non é exclusivo dunha das culturas que participan e non é posto en consideración na relación intercultural; son todos eses aspectos transversais na sociedade independentemente das culturas que participan, tales como a pobreza, a tecnoloxía e o benestar que incumbe a todos os seres humanos; os asuntos interculturais, por outro lado, son postos a discusión das interrelacións entre as culturas tales como o uso dos recursos, a dominación, o desprazamento lingüístico, as asimetrías, as discrepancias de entendemento, entre outros e o intracultural refírese ás diferenzas que existen ao interior dos grupos étnicos e culturais e que non permiten ter unha idea clara e uniforme do que unha comunidade ou un pobo desexa.

Ao introducir esta perspectiva metodolóxica de análise que chamamos sociointercultural (Guerra García, 2004) na avaliación social ábrese unha área de investigación para xerar modelos que describan as categorías a considerar neste tipo de ambientes.

Para aboar a problemática cómpre tomar en conta que o feito de que os decisores e os supostos beneficiarios do proxecto sexan de diferentes culturas implica necesariamente un “polirelativismo”, é dicir, considerar todas as posibles posturas relativas respecto da avaliación ao mesmo tempo. Isto é, se a relatividade é entendida como a aplicación de criterios e cálculos desde unha perspectiva particular determinada aceptando que existen outros puntos de referencia, implicaría entón non soamente a aceptación da existencia doutros criterios, senón a elaboración de mecanismos para considerar estoutros puntos de referencia e das outras formas de ver o mundo na avaliación dun proxecto.

O anterior implica que a avaliación se realice ademais en forma ‘multicriterial’, é dicir, recoñecer que ao tratar problemas complexos como os que se presentan nas etnorreixións se necesita ter en conta a inconmensurabilidade social, cultural, intercultural e intracultural presente nestes. Esta inconmensurabilidade refírese á presenza de múltiples valores lexítimos na sociedade e nas culturas (variados puntos de vista e en conflito) que levan consigo non só a necesidade de involucrar no proceso de toma de decisións aos agentes afectados, senón de entender as políticas do Estado para o efecto (Vargas Isaza, 2005). A inconmensurabilidade asóciase coa natureza multidimensional da complexidade e do emprego de diferentes dimensións de análise sociointercultural.

Pero como realizar unha avaliación sociointercultural dun proxecto de investimento nunha comunidade indíxena? ou máis especificamente cales son as categorías a considerar neste tipo de avaliacións?

Estas cuestións foron analizadas para o caso mencionado e descríbense brevemente no presente artigo.

AVALIACIÓN DE PROXECTOS DE INVESTIMENTO

Enténdese como proxecto de investimento a formulación dunha intervención nun medio para estudar unha problemática existente e a análise da factibilidade de acadar un cambio desexado polo menos por algunha parte da sociedade; o proxecto de investimento é aquel onde se plasma con claridade e detalle o que se desexa lograr e ademais como logralo; permite xustificar a intervención desde distintos puntos de vista para dar ou non solución a unha problemática (Andía Valencia, 2010: 28-29).

Antes de realizar calquera actividade avalíanse as posibilidades do ou dos proxectos.

En calquera caso, aínda cando o obxectivo sexa privado, a avaliación debe considerarse unha forma de investigación social

...aplicada, sistemática, planificada e dirixida, en que se apoia un xuízo acerca do mérito e o valor dos diferentes compoñentes dun programa, de forma tal que sirva como base ou guía para unha toma de decisións racional e intelixente entre cursos de acción (Matos, 2005:23).

De aquí que os obxectivos de calquera avaliación, privada ou social, sempre estean dirixidos ao desenvolvemento ou a mellorar as condicións de vida. O desenvolvemento da formulación comprende desde a intención ata o termo e como é que se vai poñer en operación o proxecto.

A avaliación, aínda cando non se menciona en moitas metodoloxías, toma criterios de políticas públicas xa establecidas ou comunmente aceptadas; a avaliación privada de proxectos de investimento ofrece criterios que na súa gran maioría proveñen de políticas públicas aliñadas cunha perspectiva individualista que poñen nun plano secundario a afectación que se fai á comunidade. Na avaliación social, en cambio, parte de políticas públicas onde o beneficio colectivo é prioritario.

É de considerar que as políticas públicas poden ser ubicadas en correntes do pensamento económico. Na economía clásica frecuentemente se inclúen soamente as variables que son pecuniarias; pero a tendencia máis recente é precisamente incluír todos os aspectos da maraña social que non puideron ser contundentemente medidos aínda cando si cualificados. Especialmente considéranse os efectos coñecidos como externalidades que anteriormente se consideraban indirectos ou de menor importancia, pero cada vez máis cobran unha maior relevancia.

Sen facer a un lado os aspectos técnicos económicos e financeiros, o feito de que moitas das externalidades sexan difíciles de cuantificar dificulta a avaliación en xeral.

Avaliar é un dos conceptos máis difíciles de abordar en ambientes sociointerculturais xa que xeralmente non é posible a implementación dunha métrica válida e aceptada por todos os interesados. Ademais, os aspectos que comunmente son considerados de validez universal son cuestionados ante a presenza doutras formas de ver o mundo.

Avaliar significa entón para este caso esclarecer todas as dúbidas que a operación dun proxecto puidese ter antes de que este sexa aplicado desde o polirrelativismo e o multicriterio mencionado.

Este tipo de proxectos non sempre representa unha competencia pola asignación de recursos escasos, onde o criterio reitor da asignación estaría dado por un indicador de rendibilidade; senón que existen tamén outros criterios de igual validez que teñen que ver con asuntos sociointerculturais onde o relativismo cultural prové puntos de vista diferentes que poden converxer ou diverxer.

As incertezas que se presentan débense en gran parte polos problemas que implica a información sociointercultural e as dificultades para a prescrición e a determinación do resultado final (Loaiza, 1994).

O ENFOQUE DA ECONOMÍA SOCIAL

A crise dos modelos de desenvolvemento permitiu a visibilidade dalgunhas formas ancestrais de entender a economía e o xurdimento de innovacións que se viñeron a chamar economía do terceiro sector, economía solidaria, economía do troco, economía popular ou economía social (Bastidas e Richer, 2001:1).

En realidade toda economía é social, porén cando o enfoque é o privado déixanse de lado todas as consideracións dos outros actores que participan no total económico (Bastidas e Richer, 2001:2). A finalidade non é agregar unha variable endóxena máis senón recoñecer preponderantemente as dimensións sociais da economía (Izquierdo, 2009:5).

O obxectivo da economía social non é o lucro; trátase dun modelo orientado ao benestar de grupos e colectividade (Pujol, 2003:36), desta forma un proxecto de enerxía alternativa nestas comunidades asegura a sustentabilidade, aínda cando o custo do investimento é elevado e aparentemente non se teña un resultado financeiro positivo. O bo vivir da comunidade e a xeración de sinerxias sociais pode ser suficiente para xustificar un proxecto deste tipo. O Estado desde esta perspectiva perseguiría orientarse a mellorar as condicións das comunidades.

Ademais, a economía social difúndese a través dun proceso de recoñecemento das pobres circunstancias nas que se atopa unha comunidade indíxena e da débeda que por máis de 500 anos ten a sociedade mexicana para este sector (Bastidas e Richer, 2001:2). Nos tempos actuais, onde é cada vez máis evidente a responsabilidade de cada unha das persoas, onde a cooperación é cada vez máis necesaria e onde xa non se considera que o ben individual leva consigo necesariamente ao ben común, o enfoque social é cada vez máis necesario, aínda nos proxectos privados. Neste sentido a economía social é un enfoque alternativo acorde coa avaliación sociointercultural que se propón.

Precisamente para o caso que se menciona, é necesario abordar unha economía indíxena, entendida esta como unha das formas de economía social en América Latina, que parta dunha visión dunha vida plena do ser humano na súa relación coa natureza e na súa busca do ben de todos.

Por exemplo, para o caso dos *wixarikas* é sabido que

...cada membro da familia contribúe con algo para a festa e tamén ten dereito a que o axuden a el a abrir a súa terra para sementar, a que o axuden a limpar a milpa, a colleitar e a que o axuden a cazar o veado (Torres, 2000: 162).

Isto dá mostra dunha dinámica económica diferente á dos mestizos. En si a economía indíxena busca:

...garantir aos pobos indíxenas o seu benestar en todos os ámbitos da vida, sendo este a base filosófica de benestar e que senta as bases para a implementación da economía indíxena (Consello Indíxena de Centroamérica, 2010).

A economía indíxena componse de prácticas ancestrais de adaptación a un medio determinado que se compoñen dos seguintes elementos a) a produción que determina unha paisaxe determinada de acordo coa forma particular de apropiación do territorio de cada pobo indíxena traballadas con técnicas tradicionais, b) a distribución, onde operan mecanismos diferentes á intermediación como reciprocidade e redistribución c) o consumo, caracterizado polas formas de igualación d) a organización do traballo e e) a terra, que é vista desde unha cosmovisión diferente ao da propiedade individual (Lugo, 2007: 60).

Porén cómpre aclarar que a economía indíxena presenta características particulares segundo a cultura da que se fala e da relación que presentan esta cos demais grupos étnicos. Os elementos precolombinos, que se compoñen de prácticas ancestrais de adaptación a un medio determinado, onde non intervén o diñeiro, corresponden a unha economía que pode ser chamada tradicional (Diosey, 2007: 60), pero existen moitos elementos que se crearon a

partir da relación co mundo non indíxena, quizais a relación económica máis antiga destes últimos foi o comercio.

Tratando de xeneralizar,

As economías indíxenas están compostas por unha economía tradicional cun segmento de economía de mercado, que pode ser de maior a menor magnitude, dependendo do caso de que se trate. Polo xeral, o segmento da economía de mercado comporta adaptacións interculturais como mercadorías que se producen con técnicas ou organizacións de traballo tradicionais para vendelas ao mercado ou cuxas rendas se aplican a reciprocidades ou complementariedades tradicionais (Diosey, 2007: 60).

Para Diosey (2007: 60-61) a economía tradicional componse dos seguintes elementos: 1) a produción das prácticas ancestrais que determinan unha paisaxe, produto das formas particulares de apropiación do territorio; 2) a distribución, onde operan mecanismos diferentes á intermediación do diñeiro, que nas súas diferentes linguas teñen que ver coa reciprocidade, a axuda mutua, o troco, a colaboración comunal, etc.; 3) o consumo, que se caracteriza por buscar formas de igualación; 4) a organización social (indíxena), que determina en maior ou menor medida a asignación dos traballos, o usufruto e o usufruto dos recursos e o uso da produción de bens e servizos e 5) a terra, que é un ser vivo que lle pertence a si mesma, polo que a propiedade privada é sempre un asunto de conflito no marco legal na súa relación coa poboación non indíxena (Diosey, 2007:60-61).

O troco por exemplo, é un dos elementos da economía tradicional que actualmente non só é usado por moitas comunidades indíxenas, senón que está rexurdindo en diferentes nichos da sociedade, por exemplo en clubs e grupos de interese e en ámbitos locais e internacionais e puxo en dúbida a súa ineficiencia (Tocancipá, 2008:147).

Con base no anterior pódese entender porque a idea de que o pobo indíxena conte con enerxía, que sexa panca para o seu bo vivir ou para cohabitar dunha maneira máis harmónica na sociedade mexicana, require dun punto de vista máis amplo que o que prové as ferramentas comúns de avaliación, tanto privada como social.

Para que o anterior se leve a cabo cómpre o real e verdadeiro recoñecemento das organizacións sociais neste caso do goberno, das comunidades e dos pobos indíxenas. Desta forma as políticas públicas son de gran relevancia para a avaliación neste tipo de contextos (Huot e Bussiéres, 2006:124),

A AVALIACIÓN SOCIAL

Un proxecto de investimento social busca cumprir con obxectivos sociais a través de metas gobernamentais ou alternativas, empregadas por programas de apoio (Matos, 2005). O máis importante neste tipo de intervencións é que os usuarios directos, os beneficiarios sociais, estean de acordo coa formulación formulada; é dicir, o proxecto non se debe xerar de maneira unidireccional, neste caso do goberno mestizo para unha comunidade indíxena, senón que ten que ser multidireccional.

Porén, ao respecto da dimensión social, son poucas as avaliacións que van máis alá de indicadores que describen a satisfacción de necesidades básicas, e quedan pendentes ou sen considerar outros aspectos sociointerculturais tales como a equidade intercultural, o equilibrio intra e interxeracional, o nivel de organización social ou a capacidade de xestión dunha comunidade ou rexión, a conformación das redes sociais, o capital social e humano e

a resposta e organización da sociedade fronte ás estruturas de mercado e os seus procesos de cambio (Mazabel-Domínguez, Romero-Jacuinde e Hurtado-Cardoso, 2010).

No caso que nos ocupa é de resaltar que as zonas indíxenas en México presentan xustaposicións entre os usos e intereses que o solo implica na cosmovisión dos seus pobos e as actividades preponderantemente económicas dos non indíxenas (Korsbaek, 2009). Os exemplos máis recentes implicaron a loita dalgunhas etnias contra o uso e explotación mineira dalgúns intereses privados sobre os usos que os pobos indíxenas queren facer do seu solo (Saliba, 2011, La Jornada, 2011, Zapateando, 2012).

Entón a diferenza respecto das outras avaliacións é que os beneficios, os custos e as externalidades deben observarse desde as diferentes perspectivas ao mesmo tempo. É dicir, nos proxectos interculturais non é suficiente realizar a formulación e a avaliación desde unha soa perspectiva, senón que cómpre poñer sobre a mesa todos os criterios e puntos de vista das culturas que participan.

O anterior amosa que as etnorrexións presentan conflitos con respecto á axenda que os actores da economía non indíxena teñen para o uso do que consideran a súa terra. Así temos, ademais dos proxectos privados de minería onde se confrontan as aspiracións indíxenas outras empresas en relación coas novas enerxías, as tecnoloxías innovadoras e cos medios de comunicación, que presentan tamén rupturas, coxunturas e desencontros, susceptibles de estudos máis profundos.

A problemática que se presenta é que na valoración social existen elementos perceptibles por unha comunidade como prexuízo que son difíciles de cuantificar ou de xerar unha ponderación en unidades monetarias. De aquí que o desenvolvemento deste tipo de proxectos ten preferentemente un enfoque cualitativo.

Pero isto non quere dicir que o seu desenvolvemento sexa menos valioso. Pola contra, as discusións desde unha perspectiva sociointercultural levan a xerar novos construtos que permiten entender o que sucede nunha realidade social concreta.

AS EXTERNALIDADES

Os proxectos de investigación social sempre levan consigo unha serie de arestas referente ao manexo das externalidades que non só non foron resoltas, senón que se van formulando na medida en que se atopan na práctica.

As externalidades prodúcense cando as actividades sociais ou económicas dun grupo de persoas teñen un impacto sobre outro ou sobre a natureza e o devandito impacto non é tomado en conta de maneira axeitada polo primeiro grupo (Jaime e Tinoco, 2006:105).

Tradicionalmente a avaliación dun proxecto de investimento pretende constituir un punto de partida para determinar as compensacións que probablemente sería necesario outorgar para contrarrestar os efectos negativos que se poidan ter sobre os sistemas natural ou social. Porén esta filosofía compensatoria e correctiva non é recomendable en proxectos onde participan diferentes culturas, pois unha acción que implica compensación dunha parte puidese ser inaceptable para outra.

No tratamento das externalidades é importante mencionar que desde o enfoque social calcular os custos do efecto negativo e logo tratar de pagalo de maneira correctiva non é precisamente o óptimo (Fontaine, 2008: 13); é dicir, internalizar as externalidades non é a mellor filosofía na avaliación social, pois cando os grupos son de diferentes culturas existen situacións de carácter intercultural que deben ser resoltas de maneira preventiva.

ECONOMÍA E XESTIÓN DOS RECURSOS NATURAIS

A importancia deste tipo de proxectos incrementábase ao considerar que ás comunidades indíxenas rurais se lles asignou a tarefa de ser provedoras de recursos ás zonas urbanas e se lles atribuíu a responsabilidade de preservar o equilibrio ambiental (Mozas e Bernal, 2006:127).

Ademais unha característica adicional que teñen este tipo de proxectos de enerxía alternativa nas comunidades indíxenas é que á par se abordan aspectos de economía e xestión dos recursos naturais. Ao respecto hai que salientar que o interese polas Fontes de Enerxía Novas e Renovables (FENR) se debeu á crise de enerxía que cada vez máis se acentúa (Rodríguez Murcia, 2008: 88).

Polo anterior este tipo de proxectos tamén se enmarca nunha economía dos recursos naturais que engloba todo o referente á 1) xestión e a valoración dos recursos naturais, 2) determinación dos niveis aceptables das externalidades negativas e 3) o cálculo das externalidades positivas.

Dentro desta disciplina atópase a economía ecolóxica, que a diferenza da teoría económica convencional, o seu obxectivo non é a busca da eficiencia, da rendibilidade e do crecemento en termos puramente monetarios, senón de tratar de facer compatible a sustentabilidade do capital natural (Domínguez, 2004:8).

Pero malia que a conciencia sobre a crise ecolóxica global é un feito innegable, os sistemas económicos actuais dificultan non soamente a avaliación destes proxectos senón tamén a incorporación de novos métodos de aproveitamento de enerxía moito máis sustentables.

O que si é evidente é que a dependencia humana dos ecosistemas se aprecia de maneira evidente en economías de subsistencia ligadas ao medio natural, onde as comunidades humanas, como as indíxenas, toman directamente dos ecosistemas só o que necesitan para vivir; disto, as comunidades *wixarikas* teñen unha gran sabiduría. O recoñecemento deste feito, implica asumir que o desenvolvemento económico e social dependerá a mediano e longo prazo non só do axeitado mantemento dos sistemas ecolóxicos que o sustentan e que constitúen o capital natural do planeta senón tamén do respecto e da atención que poñamos nas culturas indíxenas, das que temos moito que aprender (Gómez e de Groot, 2007:5-6).

As cuestións relacionadas cos recursos naturais son analizadas tanto desde a perspectiva económica como desde o marco institucional coas súas regras, deberes e obrigas, formais e informais (Domínguez, 2004: 6-7); ademais deben ser consideradas as formas de relación que cada cultura ten coa natureza.

A INCORPORACIÓN DA DIMENSIÓN AMBIENTAL NA ANÁLISE DE PROXECTOS

Neste tipo de proxectos en comunidades indíxenas rurais é difícil deixar de lado a avaliación de impacto ambiental, que consiste na identificación, análise e valoración de efectos dos proxectos sobre o seu medio, natural e social, desde o polirrelativismo e o multicriterio, aínda cando non necesariamente estes estean expresados en unidades monetarias.

A incorporación desta categoría implica considerar unha serie de actividades adicionais que normalmente non se consideraban e cuxa execución é obrigada hoxe en día.

Para a avaliación do impacto ambiental dun proxecto sobre o medio económico é posible acoutar que desde o momento da súa construción e posterior posta en marcha, este estará influíndo no medio onde se instalará, polos efectos que produciría sobre as actividades naturais, humanas e económicas existentes e futuras durante o seu período de operación e ata a etapa de abandono. En particular, a avaliación neste medio consiste en dimensionar os futuros efectos a través dun proceso de identificar, interpretar, predicir e dar a coñecer os efectos potenciais do proxecto sobre o medio económico e sociointercultural en que se localizará e operará, o que se reflectiría no cambio do devandito medio (actual e futuro).

DESENVOLVEMENTO OU BO VIVIR

Outro elemento a considerar na avaliación de proxectos nas comunidades indíxenas é que en América Latina está en marcha unha renovación da crítica ao desenvolvemento convencional baixo un proceso que ofrece varias particularidades e que aporta outro enfoque á avaliación social.

Nesta nova situación destácase que mentres que boa parte das posturas sobre o desenvolvemento convencional, e mesmo moitas das correntes críticas, se desenvuelven dentro dos saberes occidentais propios da modernidade, as alternativas latinoamericanas máis recentes escapan a eses límites (Gudynas e Acosta, 2011: 72).

O importante aquí e como se trata da avaliación en comunidades *wixarikas* é que as posturas do 'bo vivir' recuperan visións ancoradas nos coñecementos e saberes propios de pobos indíxenas. As posturas do bo vivir cuestionan o desenvolvemento coa súa filosofía de progreso e que na práctica significou unha relación adversa coa natureza.

O Bo Vivir non é, entón, un desenvolvemento alternativo máis dentro dunha longa lista de opcións, senón que se presenta como unha alternativa a todas esas posturas (Gudynas e Acosta, 2011: 72).

O bo vivir é un concepto de política pública en construción, pero en xeral recupera a idea dunha boa vida, do benestar nun sentido máis amplo e no caso da economía social e da avaliación social prové como criterio xeral que unha comunidade viva ben, sen agardar o progreso a forza da devastación dos recursos naturais. Como o mencionan os líderes kichwas:

...é unha visión holística acerca do que debe ser o obxectivo ou a misión de todo esforzo humano, que consisten en buscar e crear as condicións materiais e espirituais para construír e manter o *bo vivir*, que se define tamén como *vida harmónica*, que en idiomas como o *runa shimi (quichua)* se define como o "*allí kausai*" ou *sumac kausai* (Hidalgo, 2011, 88).

Do anterior destácase que a avaliación dun proxecto é diferente se se enmarca dentro dalgunha das políticas de desenvolvemento ou dentro da que se presenta co enfoque do bo vivir. As políticas públicas son determinantes na orientación dos traballos de avaliación social.

AS COMUNIDADES WIXARIKAS

Para a cultura huichol, tamén chamada *wixarika*, facerse sabio significa saber da natureza (Iturrioz, citado por Juránková, 2007: 150). Para esta cultura o mundo mestizo é un altermundo que coexiste de maneira mítica co seu (Durín, 2005:91).

A espiritualidade e a relixiosidade inflúe no modo de ser dos huicholes, no modo de ver o mundo, no seu punto de vista (Juránková, 2007:151).

A palabra 'huichol' provén de 'hueitzolme', un territorio ubicado actualmente en Nayarit; a súa lingua pertence á rama totorame da familia uto-azteca do sur (Wiegand e Fikes, 2004: 51-52).

Os *wixarikas* habitan na rexión Huicot que comprende aproximadamente duascientas cincuenta mil hectáreas que comparten os estados de Nayarit, Durango, Jalisco e Zacatecas. Esta zona está ubicada na Serra Madre Occidental nunha ampla franxa denominada o 'Gran Nayar', pero o peso que o deserto localizado en San Luis Potosí ten para eles é determinante para a súa cultura (Porrás Carrillo, 2006: 34).

En efecto, a peregrinación que de acordo coas obrigas impostas pola súa cultura deben realizar os huicholes ao deserto de San Luís Potosí é un dos acontecementos fundamentais na súa vida e un dos aspectos máis destacados e atractivos deste pobo indio (Porrás Carrillo, 2006: 34).

Este tipo de emigración nos *wixarikas* permite entender en maior perspectiva as dinámicas da súa cultura na súa intensiva interacción co 'outro' (Florentine Beimborn e Romandía Peñaflores, 2009: 15).

En xeral é unha rexión pobre con camiños son de terracería e vereas, a luz eléctrica é sumamente escasa xa que os problemas de acceso a este territorio dificultan a instalación de servizos e comunicacións (Barrera, 2002: 45).

As altitudes da súa heteroxénea orografía de montañas, altiplanicies, barrancas e canóns, ubícanse dos 400 aos 3,000 metros sobre o nivel do mar, contendo no seu seo gran variedade de nichos ecolóxicos, cunha riqueza biótica dunha riqueza incalculable (Guízar Vázquez, 2009: 171).

Ademais dos *wixarikas* habitan nesta rexión outros grupos étnicos ademais dos mestizos: os coras, os tepehuanos, os tepecanos e os mexicaneros que en total congregan 56,614 indíxenas (Guízar Vázquez, 2009: 171).

O pobo *wixarika* sentou as súas actividades agrícolas desde cando menos fai 900 anos (Tetreault e Lucio López, 2011: 170); tradicionalmente residen en tres comunidades: San Sebastián, Santa Catarina e San Andrés, que xunto con Tuxpan e Guadalupe de Ocotán constitúen as cinco unidades territoriais políticas que foron constituídas desde a época da Coroa española no século XVIII (Wiegand e Fikes, 2004: 51).

Segundo o último Censo de Poboación e Vivenda do Instituto Nacional de Estatística, Xeografía e Informática (INEXI), nestas rexións habitan 44,788 falantes de huichol cunha idade maior aos cinco anos, dos cales 22,129 son homes e 22,659 mulleres (INEXI, 2010). Segundo o INEXI (2011) esta lingua atópase no lugar 22 en volume de falantes, antes do chontal e despois do chatino; pero é un dos grupos cunha maior porcentaxe de monolingüismo en México (Juránková, 2007: 149).

A organización produtiva dos grupos nesta etnorrexión concentrouse en actividades primarias de índole agropecuario; a cría de gando bovino, tanto dos *wixarikas* como dos demais grupos étnicos é a actividade máis relevante. A agricultura de temporal e a explotación forestal tamén tomaron relevancia nos últimos anos (Guízar Vázquez, 2009: 177).

Porén, o anterior non é a súa única actividade económica; a dinámica migratoria atópase tamén fortemente ligada á súa economía. Un feito interesante é que existen varios tipos de migracións ademais da relixiosa: 1) a estacional, 2) a de refuxio e 3) a artesanal.

A estacional é cando os huicholes saen traballar como obreiros e empregados fóra da serra na estación seca; moitos deles pasan dun traballo a outro sen ter a oportunidade de regresar regularmente á serra. O segundo tipo de migración ocorre debido a que eventualmente teñen que fuxir da violencia cara a costa, onde xa hai grupos que se estableceron definitivamente, tanto en comunidades indíxenas como en pobos mestizos. A migración artesanal é o terceiro tipo de migración, ten que ver co apoxeo que hoxe en día están tendo os mercados artesanais en todo o país; un bo número de *wixarikas* pasa tempadas enteiras nas xiras comerciais e para algúns é xa unha forma de vida (Florentine Beimborn e Romandía Peñaflor, 2009: 15-16).

Entre os *wixarikas* existe unha sutil e complexa división do traballo rexional, baseada non só nunha especialización produtiva segundo produtos agropecuarios e manufacturados, senón tamén nunha forma particular de cultivar, producir e manufacturar os produtos por cada grupo. Esta división do traballo envolve en si mesma unha xerarquía clasista e grupal, así como unha territorialidade relativa, incitando desacordos e conflitos constantes que involucran animadversións entre todos os grupos involucrados, e mesmo ao interior de cada grupo: coras contra *wixaritari*, *tepehuanos* contra coras, etc. (Guízar Vázquez, 2009: 172).

O prolongado conflito intra e intercultural faise máis cru fronte a colonización de rancheiros mestizos que tiveron o soporte do Estado para avanzar no proceso etnofánico que resulta das asimetrías dos grupos indíxenas e non indíxenas. O feito é que o territorio *wixarika* foi reclamado cada día con maior insistencia desde a época da colonia e nos nosos días ese reclamo realízase de maneiras máis sofisticadas polo grupo mestizo; a loita actual non soamente é na xustaposición das rexións mineiras coas zonas sagradas, senón que o grupo mestizo utiliza a educación, relixión e tecnoloxía, entre outros, para penetrar e modificar o seu mundo.

Estas e outras consideracións sociointerculturais da vida dos *wixarikas* non poden ser deixadas de lado na avaliación dun proxecto de investimento.

PROPOSTA DE AVALIACIÓN SOCIOINTERCULTURAL

Nesta complexidade descrita a proposta para a avaliación sociointercultural radica en estruturar as categorías de análises de acordo coas macroesferas e as microesferas nas categorías que corresponden aos asuntos a) intrasociais, b) os asuntos intraculturais e c) os asuntos interculturais. Na figura 1 preséntase un esquema en alusión ao anterior.

Figura 1. Esquema para a análise sociointercultural

DIMENSIÓN	INTRASOCIAL	INTRACULTURAL	INTERCULTURAL
MACROESFERA Política, social, económica	SOCIOINTERCULTURAL		
MICROESFERA Xénero, clase e etnia			

Fonte: construción dos autores

A avaliación desde as macroesferas

Para avaliar un proxecto como o que se presenta cómpre que se tome en conta as macroesferas política, social e económica. Para o caso das comunidades *wixarikas* os criterios máximos proveñen das a) tendencias nas políticas públicas, xa sexan do desenvolvemento ou do bo vivir, as que implican á súa vez o que o Estado desexa facer cos pobres e cos marxinados, que na maioría dos casos converxen en xerar as sinerxias necesarias nos máis necesitados; b) as tendencias ecoloxistas a nivel mundial e a nivel nacional que favorecen as tecnoloxías alternativas e evitar aquelas que se suman ao quecemento global e c) o interculturalismo, o que o Estado desexa facer para cos grupos étnicos que conforman a nación, é dicir, en que medida e como é que se orientan os esforzos cara os pobos indíxenas.

Quizais estas tendencias nas políticas públicas son as máis importantes na consideración da avaliación de calquera proxecto de investimento.

A avaliación desde as microesferas

Posto que se fala de proxectos específicos, a avaliación debe considerar as manifestacións dos diferentes axentes implicados, os gobernos locais, o pobo *wixarika* neste caso e a sociedade mestiza que se atopa na veciñanza e que posiblemente reciban tamén externalidades dos proxectos.

Neste caso é importante considerar outros aspectos da especificidade da comunidade que participa, que poden tamén orientar a decisión final; por exemplo a constitución demográfica na *wixarika* é relevante.

A avaliación desde o intrasocial

Nesta categoría inclúese a análise de custos, beneficios e externalidades que teñen que ver máis cos asuntos da sociedade independentemente das culturas e etnias que participan. Neste caso, o uso sustentable das tecnoloxías, as políticas de atención á pobreza independentemente do grupo étnico á que pertenza a poboación neste Estado, entre outras, pertencen á avaliación intrasocial.

O uso da enerxía alternativa nas comunidades evita empregar enerxías daniñas; aquí o problema radica en valorar o posible custo ou o beneficio ecolóxico. Isto é debido a que a contaminación se considera unha externalidade negativa xerada polos procesos de produción e de consumo, neste caso da enerxía eléctrica (Reyes e outros, 2005: 436).

Por outro lado, la inclusión de los intereses de las futuras generaciones trae a las comunidades rurales e indígenas oportunidades de certos incentivos provenientes de las políticas globales para la mitigación y adaptabilidad al cambio climático a través del mecanismo del desarrollo limpio de energías (Pinto, 2004: 123).

Se a esta problemática se engade a responsabilidade do goberno mexicano ao haber ingresado ao tratado de Kyoto, a avaliación tórnase inconmensurable e o resultado tende definitivamente á instalación das mellores plantas solares, independentemente de se existen fluxos de efectivo que recuperen o investimento pecuniario. É dicir, o investimento económico é mínimo comparado coa: a) loita contra os efectos danifios do cambio climático, b) oportunidade de desenvolvemento das comunidades rurais e c) coa compensación ás comunidades indíxenas polo feito histórico do dominio mestizo (antes español) de máis de cincocentos anos.

A presenza de proxectos de corte sustentable é un dos aspectos intrasociais que fan complexa esta avaliación, pois o valor do uso da enerxía alternativa é máis que significativo, independentemente das culturas involucradas. De tal maneira que na época que vivimos os proxectos deste tipo puidesen ter unha característica diferenciadora das demais avaliacións sociais.

A Avaliación desde o intracultural

Na práctica resulta que as comunidades indíxenas non son un todo uniforme, pois mentres algunhas persoas se negan a ter os beneficios da enerxía alternativa debido a que observan certos perigos de aculturación, outras prefírenos para aplicarlos nos usos domésticos e de produción que lles darían unha mellor forma de vida. É dicir, non todos os *wixarikas* se manifestan en consenso sobre os proxectos de intervención.

No caso dos mestizos é o mesmo, non todos están de acordo con axudar a unha comunidade *wixarika*, sobre todo se hai outras - indíxenas ou non - que tamén requiren os beneficios.

Polo anterior, a adopción da tecnoloxía no ámbito indíxena rural é un reto; definir a metodoloxía máis conveniente en relación coa participación dos usuarios *wixarikas* require de máis investigación sociointercultural.

A tecnoloxía empregada polos campesiños *wixarikas* normalmente se atopa integrada á súa estrutura e dinámica sociocultural e é a partir da súa percepción do medio que instrumentan un sistema técnico culturalmente específico, de tal forma que toda innovación tecnolóxica trastoca o seu modo de vida, a súa maneira de ver o mundo e os seus valores (Berrueta e outros, 2003: 95).

De aquí xorden moitos cuestionamentos que a fin de contas se atopan ligados con externalidades. Como afecta ou podería trastocar o uso da enerxía alternativa o sistema técnico cultural dos *wixarikas*?, como cambiaría esta tecnoloxía o seu modo de vida, a súa maneira de ver o mundo e os seus valores? permite esta tecnoloxía un maior arraigamento dos habitantes e dos seus valores culturais?

Ao chegar a enerxía eléctrica á comunidade, algunhas das persoas que pensaban emigrar xa non o farían debido a que posiblemente os satisfactores puidesen ser suficientes para que as persoas permanezcan, posiblemente alterando a súa tradición migratoria. Outro efecto é que ao chegar a enerxía eléctrica tamén chegan os medios masivos de comunicación que trastocan os valores culturais. A Avallación previa entre estes custos e beneficios non é fácil de determinar.

A chegada da enerxía vai ligada tamén co uso de medios de comunicación e con estes os procesos de aculturación se incrementan. De que forma se darían estes procesos? canto se valora o desprazamento dunha lingua nunha cultura e na sociedade? Son preguntas que non se poden resolver de maneira simple.

A avaliación desde o intercultural

A avaliación dos proxectos interculturais debe ser entendida relacionándoa con estratexias políticas contextualizadas. Non se pode pensar na interculturalidade desde unha lóxica instrumental, que propicia a extensión ou universalización dun modelo transcultural con supostas boas intencións. Tampouco se poden trasladar os mesmos criterios empregados en contextos diferentes. Como menciona Diez (2004: 195):

A construción dun proxecto remite a procesos e prácticas situadas sociohistoricamente que configuran e se configuran nun campo de disputa, no que existen correlacións de forza variables entre diversos actores con diferentes —e frecuentemente opostos— intereses..

Na avaliación están presentes, as formacións, estruturas e resistencias; as relacións de desigualdade social e a loita para transformalas.

Desta forma unha política pública orientada á expansión da enerxía en medios rurais indíxenas non sempre é desexable, debido aos dinámicos procesos de aculturación que xeralmente se teñen nas relacións interculturais. Pero se se acepta esta política como indispensable para a supervivencia e o ben vivir das comunidades, polo menos esta debe observar a adopción de solucións baseadas en enerxías renovables, xa que así os posibles beneficios non estarían superados polas externalidades negativas que farían do investimento un proxecto non sustentable desde o punto de vista global (Pinto, 2004:123).

Aquí tense que avaliar as externalidades que existen entre as culturas cando o proxecto intensifica as relacións interculturais. Os efectos aculturadores deben ser analizados, sobre todo os da sociedade non indíxena sobre os *wixarikas*, a perda dos valores culturais, tales como lingua, costumes e en xeral a influencia na súa cosmovisión.

Pero, como avaliar as externalidades cando os criterios son inconmensurables? Por exemplo, ao avaliar calquera proxecto de investimento tense que observar a posibilidade de contaminación da terra. O problema radica en que, para a cultura *wixarika* a terra é sagrada e non debe ser trastocada. Calcular un punto óptimo, neste caso, significa que os indíxenas renuncien aos seus principios e ceder ante os criterios mestizos: trastocar un pouco a terra ata o “nivel de aceptación”. En resumo, a solución tórnase imposible. Deixar que outros decidan por eles non é equitativo nin xusto, polo que se está precisamente nunha encrucillada máis.

A MANEIRA DE CONCLUSIÓN

Conclúese aquí que é necesario abrir investigacións na liña da avaliación sociointercultural no contexto indíxena, para abordar con máis profundidade cada unha das externalidades formuladas.

A avaliación sociointercultural de proxectos de investimento é unha metodoloxía de investigación social que se enmarca dentro da aplicación das políticas públicas, que abarca moito máis que a aplicación de técnicas cuantitativas de corte financeiro e da perspectiva privada. De maneira transversal á análise das macro e microsferas propónse estudar os aspectos intrasociais, intraculturais e interculturais característicos das sociedades pluriculturais.

Como se explicou, a análise das macroesferas parte de preceptos da economía social e considera os aspectos propios da economía indíxena na que se contraponen as teorías de desenvolvemento coas emerxentes propostas do bo vivir.

Nesta metodoloxía, queda en evidencia que os asuntos técnico financeiros vense reducidos ante a necesidade de afondar nas análises cualitativas das externalidades.

A complexidade da avaliación acrecéntase cando os proxectos en cuestión se refiren a enerxías alternativas que se enmarcan á súa vez en economías ecolóxicas dos recursos naturais, onde a idea da sustentabilidade marca en por si unha diferenza significativa nas formas de facer avaliación nos proxectos sociais de investimento.

En resumo, desde a perspectiva da economía sociointercultural, os proxectos de enerxía alternativa en comunidades *wixarikas* non poderían agardar o pagamento pecuniario do investimento por unha xeración de campesiños na súa maioría, xa que o seu nivel económico non o permitiría. Porén, o investimento xustifícase xa que se promovería o desenvolvemento social e económico da comunidade, pero ademais se esta se fixese a través do uso dunha enerxía renovable, xeraría externalidades positivas ao mundo e ao futuro da humanidade. Este último valor é o que xustifica plenamente o proxecto.

BIBLIOGRAFÍA

- Andia Valencia, Walter (2010), "Proyectos de inversión, un enfoque diferente de análisis", en *Industrial Data*, vol. 13, núm. 1, Perú: Universidad Nacional Mayor de San Marcos.
- Aguilera Vidal, Rosa e Fernando Palacios Sepúlveda (2005), "La evaluación de los proyectos de inversión para la toma de decisiones", en *Economía y Administración*, núm. 64, Chile: Universidad de Concepción.
- Barrera, Rosier Omar (2002), "Consideraciones geomorfológicas sobre la Sierra Madre Occidental en el norte de Jalisco, México", en *Investigaciones Geográficas*, núm. 048, México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- Bastidas Delgado, Oscar y Madeleine Richer (2001), "Economía social y economía solidaria: intento de definición, en *Cayapa*, vol. 1, núm. 001, Mérida: CIRIEC-Venezuela.
- Consejo Indígena de Centroamérica (2010), Economía indígena. Documento en línea en: www.cicaregional.org/leer.php/9621715, data de consulta: 19 de outubro de 2010.
- Diez, María Laura (2004), "Reflexiones en torno a la interculturalidad", en *Cuadernos de Antropología Social*, núm. 19, Argentina: Universidad de Buenos Aires.
- Diosey, Lugo (2007), "Economía indígena y estrategias de reproducción en el grupo indígena warao", en *Cayapa*, vol. 7, núm. 013, Venezuela: Centro de Investigación e Información sobre la Economía Pública, Social y Cooperativa.
- Domínguez Torreiro, Marcos (2004), "O papel da fisiocracia nos nosos días: unha reflexión sobre a análise económica dos recursos naturais e o medio ambiente", en *Revista Galega de Economía*, vol. 13, núm. 001-002, España: Universidade de Santiago de Compostela.
- Durín, Séverine (2005), "Sacrificio de res y competencia por el espacio entre los wixaritari (huicholes)", en *Alteridades*, vol. 15, núm. 029, México: UAM-Ixtapalapa.
- Florentine Beimborn, María e Romandía Peñaflo, Alberto (2009), "Emigración y continuidad cultural de los wixaritari. Breve reflexión sobre una relación ambigua", en *Liminar, Estudios Sociales y Humanísticos*, vol. VII, núm. 2, México: Universidad de Ciencias y Artes de Chiapas.
- Fontaine, Ernesto (2008), "La evaluación privada y social de proyectos: el rol del Estado", en *Panorama socioeconómico*, vol. 26, núm. 036, Talca: Universidad de Talca.
- (1999) "Evaluación Social de Proyectos", Editorial Alfa Omega, México, pp. 471.
- Fonte, María e Claudia Ranaboldo (2007), "Desarrollo rural, territorios e identidades culturales. Perspectivas desde América Latina y la Unión Europea", en *Revista Ópera*, vol. 7, núm. 007, Bogotá: Universidad Externado de Colombia.
- Franco, Carlos e outros (2008), "Contribución de la energía al desarrollo de comunidades aisladas no interconectadas: un caso de aplicación de la dinámica de sistemas...", en *Dyna*, vol. 75, núm. 154, Colombia: Universidad Nacional de Colombia.
- Gómez, Baggethun E e R de Groot (2007), "Capital natural y funciones de los ecosistemas: explorando las bases ecológicas de la economía", en *Ecosistemas*, vol. XVI, núm. 003, España: Asociación Española de Ecología Terrestre.
- Gómez González, Gerardo, Gómez Calderón, Elvia Xitlaly e Gómez Calderón, Yuriena (2008), "Perspectiva de los agronegocios en el desarrollo indígena: caso Querétaro", en *Ra Ximahi*, vol. 4, núm. 003, México: UAIM.
- Gudynas, Eduardo e Acosta, Alberto (2011), "La renovación de la crítica al desarrollo y el buen vivir como alternativa", en *Utopía y Praxis Latinoamericana*, vol. 16, núm. 53, Venezuela: Universidad del Zulia.
- Guerra García, Ernesto (2004), "La sociointerculturalidad y la educación indígena", en Sandoval Forero, Eduardo y Manuel Antonio Baeza (coord.), *Cuestión étnica, culturas, construcción de identidades*, México: UAIM, ALAS, El Caracol.
- Guízar Vázquez, Francisco (2009), "Wixaritari (huicholes) y mestizos: análisis heurístico sobre un conflicto intergrupual", en *Indiana*, núm. 26, Berlín: Instituto Ibero- Americano de Berlín.
- Hidalgo Flor, Francisco (2011), "Buen vivir, Sumak Kawsay: Aporte contrahegemónico del proceso andino", en *Utopía y Praxis Latinoamericana*, vol. 16, núm. 53, Venezuela: Universidad del Zulia.

- Huot, Geneviève e Denis Bissières (2006), "El grupo (Chantier) de economía social y los sectores de la economía social en Québec", en *Cayapa*, vol. 6, núm.011, Mérida: CIRIEC: Venezuela.
- Instituto Nacional de Estadística, Geografía e Informática (INEGI) (2011), *Características culturales de la población*. Documento en línea en: <http://www.inegi.org.mx/sistemas/sisept/default.aspx?t=mlen10&c=27643&s=est>, data de consulta: 12 de xullo de 2012.
- Instituto Nacional de Estadística, Geografía e Informática (INEGI) (2010), *Lenguas indígenas en México y hablantes (de 5 años y más) al 2010*. Documento en línea en: http://cuentame.inegi.org.mx/hipertexto/todas_lenguas.htm, data de consulta: 12 de xullo de 2012.
- Izquierdo Server, Ricardo (2009), "Responsabilidad social de las empresas, crisis y economía social", en *CIRIEC-España, Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa*, núm. 65, España: Centro Internacional de Investigación e Información sobre la Economía, Pública, Social y Cooperativa.
- Jaime, Alberto e Tinoco López, R. O. (2006), "Métodos de valoración de externalidades ambientales provocadas por obras de ingeniería", en *Ingeniería e investigación y tecnología*, vol. VII, núm. 002, UNAM, México.
- Juránková, Magda (2007), "El perfil comunicativo de los huicholes que viven en la ciudad", en *Comunicación y Sociedad*, núm. 007, México: Universidad de Guadalajara.
- La Jornada (2011), "Minera canadiense pone en riesgo a pueblos indígenas", en *La Jornada*, 11 de marzo, México.
- Lugo, Dioses (2007), "Economía indígena y estrategias de reproducción en el grupo indígena Warao", en *Cayapa*, vol. 7, núm. 013, Mérida: Centro Internacional de Investigación e Información sobre la Economía Pública, Social y Cooperativa.
- Matos Basó Ruth (2005), "Enfoques de evaluación de programas sociales: análisis comparativo", en *Revista de Ciencias Sociales (Ve)*, año/vol. XI, núm. 002, Venezuela: Universidad del Zulia.
- Mazabel-Domínguez, Davison G, Romero-Jacuinde, Manuel y Hurtado-Cardoso, Miguel (2010), "La evaluación social de la sustentabilidad en la agricultura de riego", en *Ra Ximhai*, vol. 6, núm. 2, México: UAIM.
- Mozas Moral, Adoración e Enrique Bernal Jurado (2006), "Desarrollo territorial y economía social", en *CIRIEC-España Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa*, núm. 055, Valencia: CIRIEC-España, Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa.
- Pinto Silbato, Flavio (2004), "Energías renovables y desarrollo sostenible en zonas rurales de Colombia. El caso de la Vereda Carrizal en Sutamarchán", en *Cuadernos de Desarrollo Rural*, núm. 053, Bogotá: Pontificia Universidad Javeriana.
- Porras Carrillo, Eigeni (2006), "Algunos aspectos de las relaciones entre el desierto y los huicholes", en *Culturales*, vol. II, núm. 003, México: Universidad Autónoma de Baja California.
- Pujol, Jordi (2003), "La economía social en Cataluña", en *CIRIEC- España Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa*, núm. 047, Valencia: Centro Internacional de Investigación Inform. Sobre la Economía Pública, Social y Cooperativa.
- Reyes e otros (2005), "El precio de la contaminación como herramienta económica e instrumento de política ambiental", en *Interciencia*, vol. 30, núm. 007, Venezuela: Asociación Interciencia.
- Romo Rico, Daniel e Sergio Galina Hidalgo (2008), "El futuro de los energéticos en la globalización", en *Análisis Económico*, vol. XXIII, núm. 54, México: UAM-Azcapotzalco.
- Rodríguez-Murcia, Humberto (2008), "Desarrollo de la energía solar en Colombia y sus perspectivas", en *Revista de Ingeniería*, núm. 28, Colombia: Universidad de los Andes.
- Saliba, Frédéric (2011), "En México, los indígenas huicholes no quieren las minas de oro y plata", en *Le monde*, 30 de diciembre, París Francia.
- Torres Contreras, José de Jesús (2000), "Tierras magras y políticas equivocadas en el sistema productivo huichol, caso Santa Catarina, municipio de Mezquitic, Jalisco", en *Espiral*, vol. 7, núm. 019, México: Universidad de Guadalajara.
- Tetreault, Darcy Víctor y Lucio López, Carlos Federico (2011), "Jalisco: pueblos indígenas y regiones de alto valor biológico", en *Espiral*, vol. XVIII, núm. 51, México: Universidad de Guadalajara.
- Tocancipá Falla, Jairo (2008), "El trueque, tradición, resistencia y fortalecimiento de la economía indígena en el Cauca", en *Revista de Estudios Sociales*, núm. 31, Colombia: Universidad de los Andes.
- Vargas Isaza, Olga Lucía (2005), "La evaluación multicriterio social y su aporte a la conservación de bosques", en *Revista Facultad Nacional de Agronomía – Medellín*, vol. 58, núm. 1, Colombia: Universidad Nacional de Colombia.
- Wiegand, Phil y Fikes, Jay (2004), "Sensacionalismo y etnografía, el caso de los huicholes de Jalisco", en *Relaciones*, vol. 25, núm. 098, México: Colegio de Michoacán.
- Zapateando (2012), "Indígenas marchan para la libertad de Patisthán y contra minas y presas", en *Zapateando*, 27 de marzo. Documento en línea en: <http://zapateando.wordpress.com/2012/03/27/indigenas-marchan-para-la-libertad-de-patisthan-y-contra-minas-y-presas-accion-urgente-por-la-libertad-de-alberto-patisthan/>, data de consulta 15 de maio de 2012.